

Національна
академія наук України

Інститут
української археології та джерелознавства
імені М.С.Грушевського

Інститут історії України

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ТВОРИ у 50 томах

Видавничарада:

Борис ПАТОН – голова
Льобомир ВИНАР • Іван ДРАЧ • Аркадій ЖУКОВСЬКИЙ
• Володимир ЛИТВИН • Олексій ОНИЦЕНКО
Омелян ПРИЦАК • Френк СИСИН • Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Павло СОХАНЬ – головний редактор
Ярослав ДАШКЕВИЧ – заст. головного редактора
Ігор ГИРИЧ – відповідальний секретар
Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО • Іван БУТИЧ
Сергій БІЛОКІНЬ • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН • Ігор МЕЛЬНИК
Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦИК • Всеволод НАУЛКО
Руслан ПИРИГ • Валерій СМОЛІЙ • Ольга ТОДІЙЧУК
Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ • Ярослав ФЕДОРУК

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

Том 4

Книга I

Серія

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТВОРИ

(доба Української Центральної Ради
березень 1917—квітень 1918)

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО
«СВІТ»
2007

ББК 63.3 (4 УКР)
Г91

*Випущено на замовлення Державного
комітету телебачення і радіомовлення України
за програмою «Українська книга»*

*Затверджено Вченою радою
Інституту української археографії та джерелознавства
імені М.С.Грушевського НАН України*

Упорядник: Світлана ПАНЬКОВА

Автори передмов: Владислав ВЕРСТЮК, Світлана ПАНЬКОВА
Автори коментарів: Олена БОЙКО, Світлана ПАНЬКОВА

Мовна редакція текстів М.Грушевського
та пояснення слів: Варвара ШУЛЬГА

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-499-4 (т. 4, кн. I)

- © Інститут української археографії
та джерелознавства імені М.С.Грушевського
НАН України, Інститут історії України, 2007
- © Коментарі, автори, 2007
- © Видавництво «Світ», дизайн та художнє
оформлення, 2007

РОЗДІЛ II

ІНФОРМАЦІЙНІ СТАТТІ, ПРОМОВИ,
ЗВЕРНЕННЯ ТА ПРИВІТАННЯ
(травень 1917 р.—квітень 1918 р.)

ПРОМОВА В ЦЕНТРАЛЬНІЙ РАДІ 15-го березня 1918 р. ПРИ РАТИФІКАЦІЇ МИРОВОГО ДОГОВОРУ

Уважаю своїм обов'язком як історик, котрий протягом цілого життя спеціальну увагу звертав на історію західних окраїн української землі і який навіть своїм уродженням зв'язаний з тим "Ельзасом", про який згадували тут, бо я родився в Холмщині, як син учителя греко-уніатської Холмської гімназії*, уважаю своїм обов'язком познайомити членів Малої ради з деякими сторонами тих питань, про які сьогодні і вчора кілька разів згадувалось.

Думаю, ви не сумніваєтесь, без різниці національностей, що як демократ і соціаліст, який усе своє життя стояв на обороні прав національностей, не тільки своєї національності, я перший виступив би з цілою силою свого переконання, коли б з боку нашого правительства та мирної делегації бачив покривдження чи нерозуміння чийхсь національних прав чи в справі Холмщини*, чи в справі, яка отсе зараз доволі несподівано висунулась — справі Бессарабії*. Я, одначе, мушу з цілою силою сказати, що в тих актах, які виходили від нашого правительства, я не бачив ні в справі Холмщини, ні Бессарабії порушення чужих національних прав. І я б дуже жалував, коли би дійсно котра-небудь з тих справ поспувала відносини української демократії з демократією польською чи румунською через непорозуміння, які могла би нав'язати польській чи румунській демократії буржуазія польська чи румунська. Я не сумніваюся, що українська демократія, українські соціалістичні партії зможуть в тих питаннях легко порозумітися з справжньою демократією, соціалістичною, польською й молдавською. Але, правда, може бути, що їм буде трудно порозумітися з імперіалістичною буржуазією, польською чи румунською, бо вони говорять незрозумілими собі язиками.

Обмежусь тільки кількома історичними справами з обов'язку історика, одного з старших українських істориків, якому приходилось розслідувати історію тих земель*.

Холмська справа в польському освітленні являється прикладом суспільних гіпнозів, які нав'язуються часом широким кругам народів певною групою людей і стають потім їх нещастям, яке закриває очі всього народу на дійсні, реальні відносини, псує його політику і приводить до небажаних наслідків.

До 19-го віку ні одному полякові не прийшло би на гадку твердити, що Холмщина — се польська, а не руська земля, кажу руська в значінні українська.

За часів Польщі Холмщина була одною з земель "Руського воєводства", а саме п'ятою землею сього воєводства поруч Львівської, Галицької, Перемиської і Сяноцької. Перед тим, до прилучення до Польщі, була вона інтегральною частиною Волині й Галичини. Аж після того, як на Віденському конгресі*

дипломати позшивали “Конгресівку” з різних шматків земель Польської держави, земель польських і литовських, білоруських і українських, тільки з того моменту Холмщина в уяві поляків стала частиною Польщі в тіснішій значінні. Перед тим то була “руська” земля, яка входила в склад Корони Польської так, як входила Галичина, Київщина і т. д.

Її фізіономія її була “руська”, себто українська. Не буду говорити про давніші часи, про те, що Холмщина — се насліддя, завіщане нам королем Данилом, що вибудував Холм і зробив своєю резиденцією та прикрасив ріжними будовами, широко описаними в Галицько-Волинській літописі. Не буду входити в ті далекі часи. Але от в 17 віці, коли Польща насувалась на нас, побідно зламавши усі перешкоди культурні, котрі Україна могла їм протиставити, Холмщина була ще тоді одною з найбільш тривких опор в боротьбі з польщиною і, що рівнозначно було тоді — в боротьбі з католицизмом і унією. Характер сеї боротьби на холмському ґрунті в ті часи ясний для всякого, хто мав нагоду заглядати в історичні акти 17-го віку. То була боротьба місцевої української людності проти польщини. Поіменні переписі людності, які маємо з другої половини 16-го віку, не лишають сумніву щодо фізіономії того краю і значіння завзятої, до кривавих конфліктів доведеної боротьби — се була боротьба місцевої людності з офіційною національністю польською, церквою католицькою і уніатською, яка насувала на Україну.

Так, до 19-го віку ніхто з поляків не задумав би претендувати на Холмщину як частину Польщі в тісному розумінні того слова. Тільки після того, як Польща, понісши великі втрати по інших землях, сконцентрувала всю енергію на “Королівстві Конгресовім”, для неї Холмщина стала інтегральною частиною Польщі. Для польської буржуазної суспільності і католицької церкви тоді стало ціллю удержати те, що дав Віденський конгрес. І від того часу починається, з одної сторони, усиљна увага для підтримання польського елемента в Холмщині, а з другої сторони — та дражливість, з якою польська суспільність реагувала на кожний акт, який грозив нарушити приналежність Холмщини до Польщі.

Коли старе російське правительство робило одну з найбільших своїх ганебних помилок, заганняючи холмських уніатів силоміць в лабеті офіційного православ'я і обрусіння, ламаючи унію*, яка в той час стала вже національною церквою на Холмщині, й українська людність, скільки могла, старалась оборонити себе від офіційного обрусіння, від тих священників-великоросів, які насилались на Холмщину, і від російської бюрократії, урядництва — польське громадянство використало сей момент, щоби усе, що цуралось офіційної російської церкви й народності, пригорнути до польського елемента.

Холмщина тоді не могла бути прийнята в оборону українцями, над якими скупчились репресії російські, бо з примусовим переходом уніатів на православ'я на один час припадає ганебний закон Юзефовича 1876 р., який за-

боронив українське слово. В той момент Україна, здавлена офіційним обрусінням, не могла простягнути руки помочі холмській українській люднос-ті, на котру впали ті релігійні і національні репресії.

З тої боротьби російського офіційного елемента з українським скористав польський елемент, щоб в свої школи й костели затягати українську людинність Холмщини й зробити з тих уніатів українців, які цурались російської мови — католиків і поляків. Се в значній мірі йому й удалось.

Дійсно, польський елемент в Холмщині зріс значно, не стільки через еміграцію сюди польського елемента, скільки від ополячення того українського елемента, який не хотів стати елементом російським. Отже, коли після того піднялось питання (запізно, розуміється, як то звичайно бувало у російській бюрократії, — з опізненням на 30 чи 40 літ), щоб відокремити Холмщину від Царства Польського*, як землю непольську, в той час вже дійсно для польського громадянства, котре не було свідком того процесу денационалізації Холмщини і не було в нім освідомлене, стало се страшною перспективою розділу Польщі. І на всіх тих, хто пробував нагадати, що Холмщина не польська земля, в тім числі й на мене, у поляків не ставало лайок, що хтось сміє не протестувати проти закону Столипіна, що хтось сміє боронити раціональність відокремлення Холмщини.

Я кажу, що то було непорозуміння, нав'язане широким польським кругам, а може, навіть і частині польської демократії, і се непорозуміння мало наслідком, що тепер, коли Україна перший раз від часів Хмельницького могла стати в обороні своєї бідної, може з усіх земель найбільш покривдженої частини своєї, сеї Холмщини, тут Польща побачила український імперіалізм і посягання на ісконне польське достояннє.

Так творяться конфлікти! З непорозуміння витворюються щирі переко-нання, за які суспільності готові йти на усякі спори, війни і жертви, псувати свої добросусідські відносини і т. д.

Я дуже буду жалувати, коли з приводу Холмщини, сеї цілком незаслужено зачисленої в ряд польських земель української землі, попусуються відносини між українською і польською демократією. Я підкресляю — демократією, бо з польською буржуазією нам не по дорозі, з нею до порозуміння ми ніколи не дійдем! Але я жалував би, коли б польським буржуазним верствам удалось нав'язати таке фальшиве розуміння українсько-польських відносин демократичним групам польської суспільності. Одначе смію надіятись, що може до того не прийде, що та комісія, яка збереться для того, щоб уставити границю Холмщини і відрізати те, що дійсно втрачене для України з українських земель, хоч історично воно до них належить, знищить сі непорозуміння.

Мушу підчеркнути, що те, що признано в Бересті, ще не відповідає нашим історичним границям. Наш Дорогичин, один з наших історичних городів, в якому коронувавсь король Данило, не увійшов до нашої території. Але ми не

будемо ганятись за історичними реліквіями, а станемо на ґрунті реальних відносин, вважаючи на те, що можна урятувати в даних обставинах. І мені хоч гірко, що ми не могли дійти до старої етнографічної границі, не могли злучити тих “україн”, як називає їх галицько-українська літопись*, з Українською Республікою, я з того робити casus belli¹ не буду рекомендувати українській суспільності.

Думаю, що і та комісія, яка збереться, не буде заглядати на сторінки наших літописей, а буде числитися з реальними обставинами. І се не в інтересах України, як я вже 10 літ тому писав в справі відокремлення Холмської губернії, щоб вносити омертвілі частини нашої етнографічної території в нашу державу. Нам потрібне тільки те, що живе зараз як українське, що реально зв'язане тепер з українською територією. В сій справі ми з справжньою польською демократією, з якою знайдемо спільну мову і з якою будемо говорити тепер і надалі, думаю, дійдемо до порозуміння, і посварити українську соціалістичну демократію з польською демократією польській буржуазії, думаю, що не вдасться.

Кілька слів позволю собі сказати щодо Бессарабії. Тут член Малої ради Прекул робив історичні справки, що до XIX віку її територія була населена романськими племенами і етнографічно була молдавська. Позволю собі сказати, коли робити екскурсію в далеку давнину, що було якраз навпаки. Романська людність Бессарабії являється розмірно новою, а в епоху творення Київської держави землі між Дністром і Дунаєм по відомостях найстаршої літописі — українсько-руської, розуміється, бо молдавські літописі починаються кілька століть пізніше, були заселені нашим племенем тиверців, котрі сиділи по Дністру до Дунаю (“и бе множество их”). Тоді молдавської колонізації тут не видно. Приплив румунської людності починається пізніше. Вона починає зміцнятися тут, головно, к 14-му вікові і заливає стару людність болгарську й українську. Але ще в 16 віці Комулович, хорват-священник, висланець папського престолу*, який лишив мемуари, каже, що при Дунаї мешкає “руський народ численний і сильний”.

Се щодо історичної справки. Але історичні права тут, як і скрізь, переплутуються, і про те, хто історично старший, можна безконечно спорити, і тим трудно орієнтуватися. Ми, коли будемо старатися порозумітися з молдавською демократією про розграничення інтересів української і молдавської людності в Бессарабії, то будемо виходити з сучасних реальних відносин. І тут, як знаєте, з української сторони ніхто не має претензії на ті часті Бессарабії, в яких більшість становить молдавська людність, і оскільки дійсно місцева людність виявить свою охоту злучитися з Румунією — місцева людність, а не румунське правительство, підчеркую я, думаю, що з сторони наших політиків не буде ніякого наміру обмежити те законне право кожної людності,

¹ Привід до війни.

кожного народу, який являється хазяїном землі, злучитися з тою чи іншою державою. Мова може бути тільки про ті території, в яких молдавська людиність не має абсолютної більшості. Се мова про північну частину Бессарабії й полудневу*.

Бажано було б також, щоб справа прилучення Бессарабії до Румунії не рішалась одностороннім волевиявленням румунського правительства та порозумінням його з Центральними Державами, а щоби була прийнята на увагу воля місцевої людиності, демократичних кругів бессарабського населення. Наші товариші с[оціалісти]-р[еволюціонери] мали ще недавно заяву в тих справах від людиності північних і полудневих повітів Бессарабії про те, що вони бажують прилучитися до Української Народної Республіки. Товариші с[оціалісти]-р[еволюціонери] говорили про те в нашій парламенті. Я можу до того, як голова Центральної Ради, дати справку, що такі заяви поступали раніше до Ц[ентральної] Ради і фактом є, що в складі Ц[ентральної] Ради були представники української людиності від Полудневої Бессарабії, від Акерманського й інших повітів*. Така воля української людиності Бессарабії не підлягає сумніву. Вона була документально заявлена і з тим, очевидно, треба буде рахуватись.

Та думаю, що оскільки буде мова про розмежування демократичних верств українських з молдавськими, про се легко буде порозумітися. Я тільки мусив сказати, що історичні справки не на користь молдавської людиності, коли б вони на основі історичних прав хотіли претендувати на сі землі. Се я уважав потрібним зробити як член Малої ради і історик, який з обов'язку свого мусив займатися історією тих країв, про котрі була мова, і я взяв слово не для того, щоби з ким-небудь полемізувати, а в інтересах заспокоєння, будучи певний, що всупереч реальним інтересам людиності української і неукраїнської в обох країнах тих нічого недоброго не буде зроблено зі сторони нашого правительства, не кажучи про те, що Конституція України забезпечить широкі права тим неукраїнським елементам, які кінець кінцем при розмежуванні опиняться в межах Української Народної Республіки. Думаю, що в тім порука всіх соціалістичних партій, усього українського народу.

Промова в Ц[ентральній] Раді 15-го березня 1918 р. при ратифікації мирового договору

Вперше короткий зміст промови поданий у загальному огляді “Центральна Рада. Справа ратифікації миру в Центральній Раді. Засідання Малої ради. 15 березня” в газеті: Народна воля. — 1918. — 16 (3) березня. — № 30. — С. 3. Повний виклад під заголовком “Промова Голови Ц[ентральної] Р[ади] проф. Грушевського на засіданні Ц[ентральної] Ради 19-го березня 1918 р. при ратифікації мирового договору” вперше опублікований у газеті: Народна воля. — 1918. — 21 (8) березня 1918 р. — № 33. — С. 2–3. Під заголовком “Проф. М.Грушевський про холмську й бессарабську справу (Промова голови Ц[ентральної] Ради проф. М.Грушевського на засіданні Ц[ентральної] Ради 15 марта при ратифікації мирового договору)” її текст передрукований у “Вістнику політики, літератури й життя” (Відень). — 1918. — 31 березня. — Ч. 13. — С. 186–187; часописі полонених українців у Зальцведелі (Німеччина): Вільне слово. — 1918. — 20 квітня. — Ч. 31–32. Автор помістив промову у збірці: На порозі Нової України: Гадки і мрії. — К., 1918 (розділ “Інформаційні статті”. — С. 114–120). У збірці, як і в першій публікації повного тексту, допущена помилка в датуванні: замість “15 березня” зазначено “19 березня”. Передруки: *Грушевський М.* На порозі Нової України. Статті і джерельні матеріали / Редакція і вступна стаття Любомира Р. Винара. — Нью-Йорк; Львів; Київ; Торонто; Мюнхен, 1992. — С. 110–115; Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У двох томах. — К., 1997. — Т. 2. — С. 203–207.

Подається за публікацією в збірці: На порозі Нової України: Гадки і мрії. — К., 1918. — С. 114–120.

Промова була виголошена на засіданні Малої ради 15 березня 1918 р. під час обговорення Брестського мирного договору. М.Грушевський виступав останнім у дебатах і, як писала “Нова рада” (1918. — 16 березня), виголосив “велику промову, знайомлячи членів Ради з історичною підкладкою щодо становища Холмщини і Бессарабії”. Значну увагу він присвятив питанню про Бессарабію, полемізуючи з одним із попередніх доповідачів. Як історик, добре обізнаний з проблемами етнічного розселення українців, переконливо довів, що слов’янське населення з’явилося на землях Бессарабії значно раніше, ніж романське. Отже, УНР мала повне право відстоювати інтереси української людності і домагатись від Румунії, щоб до уваги було прийняте його волевиявлення. 17 березня 1918 р. на засіданні Малої ради договір був ратифікований. Проект ратифікаційної резолюції зачитав М.Грушевський. Резолюція була прийнята більшістю (лише сім голосували “проти”, один “утримався”). Текст мирного договору був опублікований у всіх київських газетах (див.: Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. — Т. 2. — С. 137–142, 203, 212–213). Огляд джерел та літератури з питання укладання та реалізації домовленостей Брестського миру див.: *Кураєв О.О.* Українська проблема у політиці Берліна та Відня у Першій світовій війні (1914–1918). — К., 2006. — С. 283–310. Див. також: *Несук М.* Драма вибору. Відносини України з Центральними державами у 1917–1918 рр. — К., 1999; *Пристуляк П.* Україна і Брестський мир: від підписання до виконання (1917–1918 рр.) — К., 2004.

с. 116 ...бо я родився в Холмщині, як син учителя греко-уніатської Холмської гімназії... — М.С.Грушевський народився в м.Холм Люблінської губернії Королівства Польського. Його батько, Сергій Федорович, упродовж 1865–1868 рр. працював учителем російської мови та словесності Холмської русько-греко-уніатської гімназії та викладав у інших навчальних закладах міста. Детально див.: *Кучеренко М.* “Ділу своєму посвятив він всею душею” (Сергій Федорович Грушевський) // *Кучеренко М., Панькова С., Шевчук Г.* Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського). — К., 2006. — С. 74–123.

...чи в справі Холмщини... — ще наприкінці грудня 1917 р. перед від’їздом на переговори делегація УНР отримала керівні настанови М.Грушевського: домогтися приєднання

до УНР Східної Галичини, Буковини, Закарпаття, Холмщини і Підляшшя (див.: *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. Том 1. Доба Центральної Ради. — Ужгород, 1932. — С. 296). Включенню Холмщини в межі УНР як вагомому здобутку української дипломатії на переговорах у Бресті-Литовському М.Грушевський присвятив окрему публіцистичну працю “За Холмщину” (див. у цьому томі статтю та коментар до неї. Див. також: *Кураєв О.О.* Українська проблема у політиці Берліна та Відня у Першій світовій війні (1914–1918). — С. 230–282). За Брестським мирним договором, землі Холмщини та Підляшшя мали стати складовою частиною України. Проте після поразки Четвертого союзу в Першій світовій війні та анулювання Брестського договору були анульовані й угоди щодо Холмщини та Підляшшя. За Паризьким мирним договором, вони увійшли до складу Польщі.

...чи в справі, яка отсе зараз доволі несподівано висунулась — справі Бессарабії — йдеться про проблему Бессарабії, яка на той час постала досить гостро. Протягом січня—лютого 1918 р., скориставшись складним міжнародним становищем, румунські війська окупували всю територію Бессарабської губернії. За підтримки держав Антанти Румунія уклала попередню умову з країнами австро-німецького блоку, за якою Бессарабія мала відійти до неї. Занепокоєна цим українська сторона надіслала 3 березня ноту протесту урядам Німеччини, Австро-Угорщини, Болгарії та Румунії, де заявляла про порушення політичних та економічних інтересів УНР. Неуспіх українських аспірацій у “бессарабському питанні” почасти пояснювався тим, що у Брестських угодах Бессарабія не була заявлена як сфера українських інтересів. Можливо, це був прорахунок недосвідчених українських дипломатів. Член делегації УНР на мирних переговорах у Бресті-Литовському М.Любинський згадував, що українці пропонували внести до договору питання про Бессарабію. Але їм рекомендували самостійно залагодити його, уклавши угоди з Румунією (Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. — Т. 2. — С. 346). Бажання українського населення Бессарабії “з’єднатися з своїми братами свободними від ярма, з Українською Народною Республікою” прозвучало на Хотинському повітовому з’їзді, який відбувся 7 квітня 1918 р. Делегати з’їзду висловили протест проти безчинства з боку Румунії. Проте 9 квітня 1918 р. було ухвалене рішення про приєднання Бессарабії до Румунії на правах автономії.

Обмежувь тільки кількома історичними справами в обов’язку історика ... якому приходилось розслідувати історію тих земель — і раніше, при вирішенні історичної долі Холмщини, М.Грушевський виступав у пресі з оглядами її історичної приналежності. У 1909 р., напередодні внесення урядового законопроекту про виділення Холмщини в окрему губернію на розгляд комісії з місцевого самоврядування III Державної Думи, він опублікував у львівській газеті “Діло” статтю “Холмщина (Головні моменти в історії її приналежності)”, у якій зазначав, що в її основу покладено матеріали з історії Холмщини, представлені в I–VI томах “Історії України-Руси” (див.: *Грушевський М.* Твори: У 50 т. — Львів, 2005. — Т. 3. — С. 74–77).

Аж після того, як на Віденському конгресі... — див. коментар до статті “За Холмщину”.

с. 117 Коли старе російське правительство робило одну з найбільших своїх ганебних помилок, заганяючи холмських уніатів силоміць в лабеті офіційного православ’я і обрусіння, ламаючи унію... — прилучення холмських та підляських уніатів до Російської православної церкви розпочалося після придушення польського повстання 1863–1864 рр. Офіційно розгорнулося на підставі “Акту про возз’єднання Холмської греко-уніатської церкви з Православною російською церквою”, складеного за постановою Холмської уніатської консисторії і кафедрального собору від 18 лютого 1875 р. 28 березня 1875 р. Синод постановив приєднати Холмську уніатську єпархію до Варшавської. Новоутворену Холмсько-Варшавську єпархію очолив Маркел Попель, якому був наданий сан єпископа Люблінського, вікарія Холмсько-Варшавської єпархії. Офіційно возз’єднаними вважалися 236 парафій, що знаходилися на території Люблінської і Сідлецької губерній (близько 250 тис. віруючих). Сотні уніатів, які не перейшли на православ’я, були депортовані в Сибір та інші райони Ро-

сійської імперії, піддані суду “за опір владі”. “Упорствующие” уніати переслідувалися (детально див.: Стоколос Н. Трагедія уніатів Холмщини і Підляшшя (1875–1905) // УІЖ. — 2002. — № 6. — С. 41–60). До цієї проблеми М.Грушевський звертався і в своєму “Отвертому листі до гр[еко]-кат[олицьких] ординаріатів і духовенства”, шукаючи шляхи вирішення долі греко-католиків Холмщини і Підляшшя на новому історичному етапі — після видання царського маніфесту про віротерпимість від 17 квітня 1905 р. (див.: *Грушевський М.* Твори: У 50 т. — К., 2005. — Т. 2. — С. 488–491).

с. 118 Отже, коли після того піднялось питання... щоб відокремити Холмщину від Царства Польського... — питання про виділення українських земель Холмщини в окрему губернію постало у 1905–1906 рр., згодом вирішувалося впродовж 1909–1912 рр. Закон про утворення Холмської губернії був прийнятий III Державною Думою 23 червня 1912 р. Свою однозначну позицію щодо цієї проблеми М.Грушевський висловлював у публіцистичних працях: “За український маслак (В справі Холмщини)” (1907), “Повернення Холмщини” (1907), “Спустошене життя” (1907) (див.: *Грушевський М.* Твори: У 50 т. — Львів, 2002. — Т. 1. — С. 536–544; Там само. — Львів, 2005. — Т. 3. — 33–37).

с. 119 ...не могли злучити тих “україн”, як називає їх галицько-українська літопись... — йдеться про Галицько-Волинський літопис — видатну пам’ятку давньоруської літератури та історіографії XIII ст. Словом “україна” у ньому визначалися пограничні землі супроти державного центру (див.: Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар / За ред. М.Ф.Котляра. — К., 2002).

...ще в 16 віці Комулович, хорват-священик, висланець папського престолу... — йдеться про Олександра Комуловича — ватиканського дипломата, хорвата за походженням. У 1593 р., за дорученням Папи Климента VIII, виїхав до Семигорода, Московії, Молдавії та Запорозжя, щоб створити антитурецьку коаліцію європейських держав (див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. — К., 1995. — Т. VII. — С. 198–200, 202).

с. 120 ...в яких молдавська людність не має абсолютної більшості. Се мова про північну частину Бессарабії й полудневу — на 1910 р. у Бессарабській губернії проживало 47,9% молдаван та 27,8% українців. Українці становили понад 70% населення у Хотинському повіті, близько 30% у південних повітах — Акерманському та Ізмайльському.

...в складі [Центральної] Ради представники української людності від Полудневої Бессарабії, від Акерманського й інших повітів — з початком Української революції в населених українцями місцевостях Бессарабії відбувалось піднесення національного руху, утворення українських громадських організацій, шкіл, “Просвіт”. Українське населення на територіях, де воно становило більшість, виступало за приєднання до УНР. Представники від Бессарабської губернії увійшли до складу Центральної Ради. Серед них був Богацький Пантелеймон (представництво Всеукраїнської ради селянських депутатів, Акерманський повіт) та Ткаченко Данило Федотович (територіальне представництво, Бессарабська губернія) (див.: *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник. — К., 1998. — С. 212, 222).

Промова під Центральною Радою на похороні січовиків студентського куреня 19 березня [1918 р.]

Текст промови вперше опублікований в огляді “У Києві. Похорон жертв боротьби за волю України” в газеті: Народна воля. — 1918. — 20 (7) березня. — № 32. — С. 4. Окремо під заголовком “Промова М.Грушевського під Центральною Радою на похороні січовиків студентського куреня 19 березня 1918 р.” опублікована в газеті: Народна воля. — 1918. — 22 (9) березня. — № 34. — С. 1. Згодом за публікацією в № 34 “Народної волі” автор вніс промову до збірки: На порозі Нової України: Гадки і мрії. — К., 1918 (розділ “Самостійна Україна”. — С. 85). Передруки: Вільна Україна. — Нью-Йорк, 1967. — 36. 55–56. — С. 16–17; *Грушевський М.* На порозі Нової України. Статті і джерельні матері-

З М І С Т

	с. текстів	с. ком.
<i>В.Верстюк. ДОБА ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ В ПУБЛІЦИСТИЧНІЙ СПАДЩИНІ</i>		
<i>М.ГРУШЕВСЬКОГО</i>	V	
<i>С.Панькова. ВІД УПОРЯДНИКА</i>	XVII	
Розділ I. СТАТТІ ЗІ ЗБІРКИ “ВІЛЬНА УКРАЇНА” ТА ІНШІ ПУБЛІКАЦІЇ		
ПОЧАТКОВОГО ПЕРІОДУ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ		
(19 березня—15 квітня 1917 р.)	1	279
[Промови на українській маніфестації у Києві 19 березня 1917 р.]	3	279
[Звернення] “До українців — професорів і преподавателів вищих шкіл”		
[21 березня 1917 р.]	5	280
Велика хвиля	6	281
З старого і нового	8	284
На Всеукраїнський з’їзд!	11	285
Повороту нема.	13	286
Від слова до діла!	15	288
Народностям України	18	290
По Українським національним з’їзді, 6—8 квітня.	20	291
Чи Україна тільки для українців?	23	293
Розділ II. ІНФОРМАЦІЙНІ СТАТТІ, ПРОМОВИ, ЗВЕРНЕННЯ		
ТА ПРИВІТАННЯ (травень 1917 р.—квітень 1918 р.)	25	294
[Звернення] “До товаришів-українців” [5 (18) травня 1917 р.]	27	294
Кінець старому лукавству	28	295
Тимчасовий український уряд	30	296
[Промови на I Всеукраїнському селянському з’їзді у Києві		
28 травня (10 червня), 2 (15) червня 1917 р.]	33	297
Від голови Центральної Ради проф. М.Грушевського [Відкрита заява начальнику		
Київської військової округи К.Оберучеву щодо умов формування українського війська,		
2 (15) червня 1917 р.]	34	299
Велике діло	35	301
[Промова на II Всеукраїнському військовому з’їзді		
5 (18) червня 1917 р.]	37	302
Що воно?	38	303
Від голови Центральної Української Ради проф. М.Грушевського [Відповідь начальнику		
Київської військової округи К.Оберучеву на його публікацію “По поводу		
письма г.Грушевского”, 8 (21) червня 1917 р.]	40	304
[Промови на українській маніфестації при урочистому оголошенні I Універсалу		
Української Центральної Ради, 12 (25) червня 1917 р.]	42	305
[Доповідь про державний лад України на підставі вимог життя і теорії державного		
права, проголошена на З’їзді українських правників 13 (26) червня 1917 р.]	43	306
Треба ясніше!	44	307
Чи вияснюється?	47	308
Відродини “Л[ітературно]-н[аукового] вістника”	49	310
В сімдесяти роковини Кирило-Методіївської справи	51	310
[Промови на засіданні Ради військових депутатів з нагоди проголошення		
II Універсалу Української Центральної Ради, 3 (16) липня 1917 р.]	56	316
Чорна пляма	57	317
Україна дійде свого!	58	318
Промова М.С.Грушевського від імені українських організацій, проголошена 10 вересня		
[1917 р. на З’їзді народів у Києві].	60	320
Вільний союз	64	321

Мусимо взяти на розум	65	322
Важна хвиля	66	323
[Привітання III Всеукраїнському військовому з'їзду, 21 жовтня (4 листопада) 1917 р.] . . .	68	324
Проект української Конституції	69	325
[Промова на засіданні Малої ради перед оголошенням III Універсалу Української Центральної Ради, 7 (20) листопада 1917 р.]	74	326
Рятуймо Російську Федерацію	75	327
Час настав	76	327
Новий поділ України	77	328
[Промова на З'їзді рад селянських, робітничих і солдатських депутатів України, 6 (19) грудня 1917 р.]	81	329
[Промова на заключному засіданні Восьмої сесії Української Центральної Ради, 17 (30) грудня 1917 р.]	82	329
Велике Різдво	84	331
[Промова при оголошенні IV Універсалу Української Центральної Ради на засіданні Малої ради, 12 (25) січня 1918 р.]	85	332
Великий обов'язок	86	333
Мир землі нашій!	88	333
Очищення огнем	89	335
Український герб	92	337
Українська самостійність й її історична необхідність	96	338
Новий час	98	339
Про монетну українську одиницю	101	340
Повороту не буде!	105	341
За Холмщину	107	342
Вогні й бурі	110	344
Розмова з професором М.С.Грушевським [щодо причин приходу німецьких військ на Україну (березень 1918 р.)]	112	345
Установчі збори чи парламент?	114	349
Промова в Ц[ентральній] Раді 15-го березня 1918 р. при ратифікації мирного договору . .	116	351
Промова під Центральною Радою на похороні січовиків студентського куреня 19 березня [1918 р.]	121	353
[Промова на засіданні Малої ради, присвяченому першим роковинам Української Центральної Ради, 20 березня 1918 р.]	122	355
[Промова на київському губернському земському зібранні, 7 квітня 1918 р.]	126	356
"Святі права"	127	356
Промова голови Ц[ентральної] Р[ади] проф. М.С.Грушевського, виголошена на Київському селянському повітовому з'їзді 7 квітня [1918 р.]	130	358
Стара історія	131	358
Розділ III. ПРАЦІ КОНЦЕПТУАЛЬНОГО ТА ПРОСВІТНИЦЬКОГО ХАРАКТЕРУ (квітень 1917 р.—квітень 1918 р.)	135	360
Якої ми хочемо автономії і федерації	137	360
Хто такі українці і чого вони хочуть	152	363
Звідки пішло українство і до чого воно йде	166	365
Українська Центральна Рада й її Універсали: Перший і Другий	181	368
Україна і Росія	203	372
На порозі Нової України: Гадки і мрії	225	377
Історія й її соціально-виховуюче значіння	267	
КОМЕНТАРІ	279	
ПОКАЖЧИК ІМЕН	382	
ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК	396	
ПОЯСНЕННЯ СЛІВ	404	

Грушевський Михайло Сергійович

Твори: У 50 томах

Том 4. Книга I

Серія “Суспільно-політичні твори
(доба Української Центральної Ради
березень 1917—квітень 1918)”

Редактор *Л.Веремієнко*
Художнє оформлення *С.Іванов*
Технічний редактор *С.Довба*
Коректори *Б.Павлів, О.Тростянчин*

Здано на складання 15.01.2007. Підп. до друку 25.07.2007. Формат 70х100^{1/16}.
Папір офс. Гарн. Academy. Офс. друк. Умовн. друк. арк. 34,83.
Умовн. фарбовідб. 35,63. Обл.-вид. арк. 27,0. Наклад 5000 прим.
Свідощтво держ. реєстру: серія ДК № 2980. Вид. № 16. Зам. 339-7.

Державне підприємство “Всеукраїнське спеціалізоване видавництво “Світ”
79008 м. Львів, вул. Галицька, 21
www.dsv-svit.lviv.ua; e-mail: office@dsv-svit.lviv.ua

Друк на ВАТ “Львівська книжкова фабрика “Атлас”
75005 м. Львів, вул. Зелена, 20

Грушевський М.С.

Г 91 Твори: У 50 т. / Редкол.: П.Сохань, Я.Дашкевич, І.Гирич та ін.;
Голов. ред. П.Сохань. — Львів: Світ, 2002 —
Т. 4. Кн. I: Серія “Суспільно-політичні твори (доба Української
Центральної Ради березень 1917—квітень 1918)”. — 2007. — 432 с.
ISBN 978-966-603-223-5; 978-966-603-499-4 (т. 4, кн. I)

Перша книга четвертого тому 50-томного зібрання праць М.Грушевського продовжує серію суспільно-політичних творів і вміщує публіцистичний доробок видатного історика й державного діяча доби Української Центральної Ради. Статті, промови та звернення М.Грушевського, видрукувані на сторінках періодичних видань упродовж березня 1917 р.—квітня 1918 р., а також ширші праці, що вийшли окремими брошурами, стали вагомим внеском у розробку концепції Української революції та залишилися важливим джерелом для вивчення й осмислення бурхливих поточних подій зазначеного історичного періоду.

Видання розраховане для науковців та всіх, хто цікавиться історією України.

ББК 63.3 (4 УКР)

ISBN 978-966-603-223-5

ISBN 978-966-603-499-4 (т. 4, кн. I)